

Історичний аспект формування категорії «суб'єкт права»

Ю.О. Пундор
здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:
В.А. Січевлюк
кандидат юридичних
наук, доцент

У статті досліджено особливості формування категорії «суб'єкт права» паралельно з розвитком права як феномену. Відповідно до історичної еволюції права і політико-правових учень про право та державу автором вивчено суб'єкти кожного етапу правового розвитку та досліджено ті їхні специфічні ознаки, що вплинули на формування поняття «суб'єкт права» у сучасній юридичній теорії.

В статье исследованы особенности формирования категории «субъект права» параллельно с развитием права как феномена. Согласно исторической эволюции права и политико-правовых учений о праве и государстве автором изучены субъекты каждого этапа правового развития и исследованы те их специфические признаки, которые повлияли на формирование понятия «субъект права» в современной юридической теории.

The article deals with peculiarities of the category «subject of law» in parallel with the development of law as a phenomenon. According to the historical evolution of political and legal doctrines of law and state the subject of law is considered at each stage of its development, and author explores those of their specific characteristics that influenced the formation of category «subject of law» in the modern juridical theory.

Ключові слова: суб'єкт права, розвиток права, теорія права і держави, юридична особа, правосуб'єктність.

Постановка проблеми

Розвиток теорії суб'єкта права для правової науки є дуже важливим завданням і, відповідно, таким же складним. Аналізуючи надбання юриспруденції як науки, а також звертаючись до досвіду та практики, мусимо визнати невирішеність питання, на яке складно дати вичерпну логічну відповідь: що виникло першим – право чи суб'єкт права, як та яким чином вони вплинули на появу і розвиток одне одного? У той час як юридична наука пройнята ідеєю про те, що в основі всього правового лежить юридична норма, що саме вона є центром і матерією права, будь-яка спроба розглядати суб'єкт права як самодостатню категорію, як джерело права, як точку правового відліку неминуче пропонує переоцінити існуючі правові цінності та змінити теоретичне підґрунтя права.

Теоретичне знання повинно тлумачити, пояснювати об'єкт усебічно, визначати його внутрішні закономірності, ґрунтуючись при цьому на логіко-методологічних

принципах і правилах, що означає досягнення науковим знанням найвищої форми його організації. Якраз саме цього не вистачає історично сформованим уявленням про суб'єкт права, а тому є підстави стверджувати, що виходячи із зазначених критеріїв існуюча сукупність уявлень про суб'єкт права не дотягує до рівня загальноправової теорії.

Досліджуючи формування категорії «суб'єкт права» паралельно з розвитком права як феномена, намагатимемось дати відповідь на вказане запитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Категорію «суб'єкт права» в теорії держави і права досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: В.Я. Бойцов, С.Н. Братусь, С.С. Алексєєв, В.В. Копейчиков, П.М. Рабінович, А.Ю. Олійник, М.В. Кравчук, С.Ф. Кечек'ян, В.С. Нерсесянц, О.Ф. Скакун, Р.О. Халфіна, Ю.С. Шемшученко та інші. Увагу дослідників звичайно було зосереджено на тому, що в

юридичній науці вже існує сформована загальна теорія суб'єкта права, а завданням наукового пошуку є її майбутній розвиток, доповнення та уточнення. Це твердження про існування в юридичній науці загальної теорії суб'єкта права, на наш погляд, є передчасним і потребує кардинального переосмислення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Те, що нині прийнято називати загальною теорією суб'єкта права, значною мірою запозичене з цивілістичної доктрини та, відповідно, утворює приватно-правові уявлення про суб'єкт цивільно-правових відносин. Ці уявлення не пройшли необхідної теоретичної переробки, і їм, очевидно, передчасно було присвоєно статус загальнотеоретичних. Не випадково в галузевих юридичних науках прослідковується стала тенденція до створення своїх суб'єктів права. Їхня чисельність постійно збільшується, і якщо цей процес отримає логічне завершення, то кожна правова роль визнаватиметься самостійним суб'єктом права. Таким чином, саме відсутність загальної теорії суб'єкта права породжує спроби ідентифікувати суб'єкт права в галузевих юридичних науках. Існуюча невизначеність у тому, хто або що є суб'єктом права, які ознаки характеризують його, якими є критерії їх класифікації та які існують види суб'єктів права, свідчать про те, що в юридичній науці не сформувалося конкретне теоретичне підґрунтя щодо поняття «суб'єкт права».

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поетапного формування категорії «суб'єкт права», яке, безумовно, тісно пов'язане з розвитком права в цілому. Ціль пошуку полягає у встановленні історичних меж появи окремих суб'єктів права (фізичної особи, юридичної особи, народу, держави тощо), дослідженні поступового набуття ними завершених ознак, що, у свою чергу, вплинуло на формування конкретного теоретичного підґрунтя сучасного розуміння поняття «суб'єкт права».

Виклад основного матеріалу дослідження

Теоретичний опис суб'єкта права неможливо здійснити без дослідження історичної обумовленості його виникнення самим правом. Слід погодитися з російським правознавцем С.І. Архіповим та іншими науковцями, які вважають, що виникнення і розвиток суб'єкта права тісно пов'язані з виникненням та еволюцією права як феномена. Зрозумілим є те, що формування суб'єкта права тісно пов'язане з еволюцією права, в цілому – їх можна розглядати як дві сторони одного явища [1, с. 12].

Розуміння сутності права, або праворозуміння, є початковою, вихідною категорією юриспруденції [2, с. 5]. Аби з'ясувати, що є право, необхідно сформулювати його обґрунтоване визначення. Право на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки мислиться в основному як законодавство, тобто як диференційоване, систематизоване, ієрархічне та письмово закріплене зведення норм поведінки, що виходять від держави і діють у силу державного примусу. Доцільно взяти до уваги теорії представників широкого трактування права, які вважають, що право – це не тільки сукупність норм, а й діяльність суб'єктів права, які дотримуються правових приписів, застосовують і виконують їх у процесі правових відносин. Ідея різнобічного, багатосистемного підходу до права дала змогу поглибити його розуміння як єдиного (цілісного) феномену.

У права, як і в усього на світі, є причини появи, розвитку та функціонування, їх досліджує теорія права, що з часом відокремилась і сформувалася в самостійну науку. На сучасному етапі завдання загальної теорії полягає у виведенні загальних засад права з нагромадженого галузевими та спеціальними юридичними науками емпіричного матеріалу. Зафіксувавши прийнятне сучасне розуміння права і теорії права, перейдемо до дослідження категорії «суб'єкт права» поетапно та паралельно з розвитком самого права і його теоретичних віддзеркалень. На нашу думку, право у своєму історичному розвитку проходить три головні ступені (стадії),

кожний із яких відповідає певний склад правових суб'єктів і особливий характер їх взаємозв'язків.

Перший ступінь – дополітичне (державне) право; головні суб'єкти – рід, плем'я. Людина на цій стадії ще не виділяється, не ототожнюється з поняттям правової особи, а розглядається як частина соціально-правової тотальності, вона належить до роду, племені. Головна особливість цього етапу розвитку права – відсутність систематичного, організованого правового примусу, що пояснюється відсутністю держави; виконання норм підтримується, забезпечується всією родовою організацією. Це право по своїй суті є природним, у його основі – природна необхідність. Звичайно, дополітичне право майже не має спільних рис із сучасним правом, відповідно до норм якого функціонують демократичні держави ХХІ ст., але додержавне право певною мірою стало підґрунтям для розбудови майбутньої правової системи.

Перехід людства від добувної економіки до нового способу господарювання – виробничої економіки – став економічною передумовою формування держави, що виникає внаслідок розпаду первісної общини.

Як свідчить історична наука, перші держави утворилися наприкінці IV – на початку III тис. до н. е. на берегах Нілу, в долині Тигру та Євфрату, пізніше – в Індії, Китаї, у VIII – VI століттях. до н. е. сформувалися давньогрецькі міста – держави (поліси). Розкриваючи загальні закономірності та причини походження держави, слід ураховувати, що у різних народів світу цей процес проходив неоднаково і мав істотні особливості.

У країнах Стародавнього Сходу, де вже йшлося про моральність, право, закон, державу, встановлювалися права, обов'язки, покарання для їх жителів, навіть вимальовувалися риси сучасної правосуб'єктності; а ргіогі існували суб'єкти права (імператор, його піддані, держава в цілому), однак на цьому етапі свого розвитку суспільства не сформувала категорії суб'єкта права, адже в той час саме понят-

тя права як феномену, а тим більше наука про нього (теорія права і держави) не існували.

Що ж стосується державно-правових поглядів і формування категорії «суб'єкт права» в Стародавній Греції, то хоча античні греки не створили права, схожого на римське, але рівень їхньої культури дає підстави стверджувати, що цей народ заклав гідне підґрунтя для правового розвитку європейської цивілізації загалом і формування людини-особистості як суб'єкта права зокрема.

Античне грецьке суспільство є перехідним до індивідуалістичного. Принцип індивідуально-одиничного переважає вже з кінця досократівського періоду [3, с. 18]. Індивідуально-одиничне стає засадою формування спершу особистості, а згодом – особистості як суб'єкта права. Становленню античного грека як автономної істоти, правової людини сприяла публічність, що іманентно була властива тодішньому способу життя. Античний грек як суб'єкт права був носієм цінностей і принципів природного права, а закон мислився ним як утілення природної справедливості, добра, рівноваги, спільного блага.

Отже, хоча процес формування людини-особистості як суб'єкта права в грецькій античній культурі розпочався, проте повноцінним суб'єктом права античний грек все ж таки не став. Процес індивідуалізації в Греції інтенсивно відбувався, що було зумовлено розпадом родового устрою, проте культура збереглася в цілому як безособистісна.

Найвидатнішими представниками філософії та політичної думки, які зробили вагомий внесок у розвиток державно-правових концепцій Стародавньої Греції, були Платон та Аристотель.

Визначаючи зв'язок між особою та державою, Платон на перше місце ставив державу. Особа, за його вченням, поглинається державою, підкоряється їй. Держава, за Платоном, – єдність людських істот, які повинні виконувати свої соціальні функції, відмовляючись від особистих потреб та інтересів. Аристотель спробував виз-

начити категорію «держава». Первинний елемент держави, у вченні філософа, – це громадянин, яким може бути людина, що наділена правом брати участь у законотворчому, дорадчому процесах і здійсненні судової влади. На думку Аристотеля, право уособлює політичну справедливість і служить нормою регулювання політичних відносин людей.

Естафету розвитку політико-правових учень, започаткованих в Елладі впродовж розглянутого періоду, перейняли мислителі Стародавнього Риму. Безперечно, державна і правова думка Риму чимало запозичили від поглядів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура та багатьох інших античних мислителів, але теоретичним концепціям римських авторів були притаманні своєрідність і новизна, чому сприяли нові соціально-економічні умови життя. Вони зробили значний внесок в історію науки про державу і право, помітно вплинули на подальший розвиток політичних і правових учень за середньовіччя і в новий час.

Згідно з головним принципом давньоримського права лише римський громадянин – *civis Romanus* – користувався захистом права і міг бути членом римського суспільства та суб'єктом права. До того ж, ідеться про вільних людей, раби розглядалися як речі, однак і вільні мали далеко не однакові права. Обсяг прав залежав від багатьох факторів, а здатність бути суб'єктом права, тобто правосуб'єктність, визначалась трьома станами (статусами): свободи, громадянства і сімейного стану. Стани могли змінюватися, відповідно змінювалась правосуб'єктність. Стан свободи – це головний правовий стан: є свобода – є певний мінімум прав, немає свободи – немає жодних прав.

Створення ідеї юридичної особи як самостійного суб'єкта права, самостійного центру господарського життя є безсумнівною заслугою римського права. Від нього ця юридична форма увійшла в обіг нового європейського права, оскільки форма соювної організації вироблялася протягом усієї римської історії.

Так, уже в I-II століттях до н. е. римські

юристи намагались обґрунтувати ідею стосовно існування організацій (союзів), які володіють нероздільним, відособленим від учасників майном, виступають у цивільному обороті від власного імені та існування яких не залежить від змін у складі їх учасників (на прикладі освітянських союзів). Проте власне поняття «юридична особа» не було відоме римському праву. Римські юристи лише зробили спробу розширити коло суб'єктів приватного права за рахунок особливих об'єднань, союзів громадян, не заглиблюючись у сутність цього правового явища [4, с. 34].

У процесі розпаду первісних відносин у більшості народів Західної та Східної Європи протягом VI – VIII століть одразу виникає ранньофеодальна держава, що характеризується феодальним землеволодінням, васальною службою, становою організацією суспільства, роздрібненістю суверенної влади. Із появою феодальної держави набула імпульсу друга стадія правового розвитку: сформувалося політичне, державне право. На перше місце як головна діюча правова особа, своєрідний суперсуб'єкт права виходить держава, що відтісняє на другий план суспільство й особистість. Кровноспоріднені об'єднання послідовно втрачають своє правове значення, разом із цим у результаті диференціації первісного суспільства з'являється правова фігура людини, яка все-таки ще не є відокремленою, незалежною від держави. На сучасному етапі правового розвитку саме держава визначає правовий статус, повноваження індивідів, а також створюваних ними юридичних осіб, фактично вона виступає центром усієї системи права. Підтвердженням викладеного є вчення Фоми Аквінського, який поділяв думку Аристотеля про те, що людина є політичною істотою, а головним у природі людини необхідно визначити прагнення жити з іншими людьми для забезпечення своїх потреб [5, с. 59]. Наслідком цього прагнення та формою його досягнення і є держава, що відіграє важливе значення в житті суспільства, оскільки її метою є «загальне благо».

У XIV-XV століттях у країнах Західної Європи розпочався стрімкий занепад феодального устрою. Першу спробу з'ясувати сутність і призначення права й держави за нових умов здійснив голландський юрист і громадський діяч Гроцій. Стосовно походження держави мислитель зауважував, що люди об'єднуються в державу добровільно, задля особистого захисту і протистояння насильству, та зобов'язуються виконувати цей договір і норми права, що встановлюються для підтримання порядку. Держава здійснює владні функції за допомогою політичних інститутів.

Варто звернути увагу на найважливіші аспекти одного з варіантів юридичної теорії держави – концепції держави як суб'єкта права, що розроблялася в політико-правових теоріях кінця XIX – початку XX століть. Юридична теорія держави виникла в Західній Європі в XIX столітті. Її поява була пов'язана з розвитком юридичного позитивізму, з точки зору якого не лише особа не має прав щодо держави, а й правомірність дій самої держави залежить від неї самої, оскільки правом є наказ влади, припис держави.

Ідея держави як суб'єкта права в середині XIX ст. розглядалася німецькими вченими, які звільнили поняття держави від натурфілософських елементів і надали йому цілком юридичного характеру. Держава, на думку К. Гербера, є «правовою формою для сукупного життя народу», це «верховна юридична особа» [6, с. 22].

Незважаючи на домінування позитивізму наприкінці XIX ст., у політико-правовій ідеології поступово позначилась і стала реальністю тенденція переходу від формальної логіки юридичних понять до соціологічних, психологічних, неокантівських, неогегельянських та інших філософських ідей. Саме в цей час складається плюралізм учень про державу і право, розмаїття їх теоретико-методологічних основ і понятійно-категоріальних апаратів, що яскраво проявилось на початку XX ст. не лише в Західній Європі, а й у політико-правовій думці України та Росії.

Що стосується постполітичного права, тобто права третього ступеня, то, на нашу думку, підходи до його виникнення нині лише формуються. Персоноцентристські ідеї, концепція правової держави, природно-правові погляди підготували основу для визнання особистості первинним суб'єктом права. У XVIII – XIX ст. в центр уваги нової суб'єктивістської парадигми було поставлено не об'єктивні процеси соціальної упорядкованості, а порядок, що формується у свідомості суб'єкта в процесі інтерпретації ним соціальної дійсності. Людина не відображає у своїй свідомості світ, а конструє його; і такий спосіб додає іншого сенсу, що обумовлюється належністю суб'єкта до певного типу культури, соціального, ціннісного, контекстуального простору.

Відповідно змінилося й завдання юридичної науки. Вона намагається осмислити залежність права від людини та примирити позитивістський і природно-правовий напрями в розвитку сучасного правознавства.

Право й людина – пов'язані явища (їх взаємовідносини вивчає антропологія права). У «боротьбі за право» люди можуть проявити свої не найкращі якості. Тому завдання права – бути стабілізатором, сприяти вирішенню конфліктів і стимулювати прояв кращих людських рис. Розвиток права в ідеалі – це олюднення права, рух до людського права шляхом удосконалення людини.

Зокрема, як зазначає Жан Карбоньє, людина єдина з усіх інших живих істот наділена властивістю бути юридичною істотою [7, с. 6]. Вона здатна виробляти норми і додержуватись їх, тоді як інші живі істоти здатні лише мати звички. Людина має абстрактну здатність створювати і сприймати юридичне.

Первинно питання про активність людини як суб'єкта права системно опрацьовано в німецькій класичній філософії. Так, ідея визнання особистості суб'єктом права взяла свій початок із філософії права та була об'єктом дослідження Іммануїла Канта, Йогана Готліба Фіхте, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

У свою чергу, з позицій природного права визнається, що людина, аби бути суб'єктом права, може не володіти здатністю мати обов'язки. Послідовники природно-правової концепції вважають, що юридичне поняття суб'єкта права – індивіда засноване не лише на соціально-юридичних, а й природних правах людини. Поділяємо думку І.С. Окунева, що при визначенні поняття «суб'єкт права» необхідно дотримуватися підходу, який включає в себе положення як природно-правової, так і позитивістської концепцій [8, с. 14]. Зокрема, закріплені у Конституції України положення про те, що якість суб'єктів права – носіїв основних прав і свобод набувається природним шляхом, належить кожному від народження, впливають із позицій природного права. З іншого боку, лише законом може встановлюватися і визначатися та особлива юридична якість (правосуб'єктність), що дає змогу особі чи організації стати суб'єктом права.

На сучасному етапі правового розвитку суб'єктами права, зазвичай, є фізичні (індивідуальні суб'єкти) і юридичні особи (колективні суб'єкти), за якими закон визнає здатність бути носіями прав і обов'язків у відповідних сферах правовідносин. Особливе місце як суб'єкти права займають територіальна громада, українська держава, український народ.

Більшість українських учених і правознавців країн СНД під суб'єктом права розуміють учасників правовідносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Для того, щоб бути суб'єктом права, організація чи індивід повинні мати правосуб'єктність [9, с. 87].

Зміни, що відбуваються в Україні, позначаються на всіх сферах життя нашої країни, у тому числі спричиняють появу нових суб'єктів права, а також впливають на характеристику вже традиційно існуючих. Цим визначається актуальність дослідження діяльності індивідів, соціальних утворень і соціальних співтовариств, іншими словами, виявлення специфіки суб'єктів права та правосуб'єктних утворень, їх системних властивостей, можливості здійснення їх чіткої класифікації.

Висновки

Отже, слід зазначити, що:

1. Формування суб'єкта права тісно пов'язане з еволюцією права, в цілому їх можна розглядати як дві сторони одного явища. Сукупність уявлень про суб'єкт права, що згодом стала теоретичним підґрунтям цієї категорії, є одним із елементів предмета теорії держави і права та, відповідно, історії держави і права.

2. Право у своєму історичному розвитку проходить три головні ступені (стадії), кожній із яких відповідає певний склад правових суб'єктів і особливий характер їх взаємозв'язків. Перший ступінь – дополітичне (додержавне) право. Другою стадією правового розвитку є політичне, державне право. У центрі права третього ступеня, постполітичного права, перебуває особистість як первинний суб'єкт права.

3. Людина є природним суб'єктом права, яка відіграє особливу роль у системі суб'єктів права. Всі інші суб'єкти є співтовариствами, союзами людей чи певним чином майново відособлені, тобто похідні від людини утворення, що можуть бути визнані чи не визнані законодавцем як суб'єкти права. Індивід як суб'єкт права – це вихідна база і попередня умова для можливості появи неіндивідуальних (групових тощо) суб'єктів права.

4. Кожній фізичній особі – суб'єкту права притаманна загальна правосуб'єктність – здатність особи в рамках цієї системи права бути суб'єктом права взагалі.

5. У результаті довготривалого розвитку та формування особистості (людини) як суб'єкта права на сьогодні закон визнає кожну фізичну особу суб'єктом права. Також і кожна юридична особа, за якою закон визнає правосуб'єктність відповідного виду в тих чи інших сферах правовідносин, наділена статусом суб'єкта права. Більше того, існують утворення, не наділені законом статусом особи, але визнані ним правосуб'єктними (український народ, українська держава, територіальна громада).

Список використаних джерел

1. *Архипов С.И.* Субъект права: теоретическое исследование / С.И. Архипов. – С.-Пб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 469 с.
2. *Плавич В.П.* Право на сучасному етапі розвитку юридичної науки / В.П. Плавич // Вісник. – 2009. – Т. 14, вип. 9 : Правознавство. – С. 5-17.
3. *Бачинин В.А.* История философии права: курс лекций / В.А. Бачинин, В.А. Чефранов. – Харьков, 1998. – 25 с.
4. *Кочергина Екатерина.* Организационно-правовая форма юридических лиц: генезис доктрин и подходов / Екатерина Кочергина // Підприємництво, господарство і право, 2003р., №1. – С. 32-37.
5. *Шульженко Ф.П.* Історія політичних і правових вчень: підручник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.
6. *Laband P.* Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. 4 Aufl. Bd I. – Tubingen, 1901. – 365 p.
7. *Плавич В.П.* Проблеми сучасного праворозуміння / В.П. Плавич // Юридична Україна. – 2004. – № 8 (20). – С. 4-10.
8. *Окунев І.С.* Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія держави і права; історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / І.С. Окунев. – К., 2010. – 20 с.
9. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 192 с.